

SANAYİ'DE MEKÂNSAL DÖNÜŞÜMLER İZMİR ÖRNEĞİ

Spatial Development And Cluster Analysis Of The Industry In
İzmir

Prof. Dr. Çiğdem ÜNAL

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi,
Coğrafya Bölümü

cigdem.unal@ikc.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-0515-495X>

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi-
Journal of Ağrı İbrahim Çeçen University Social Sciences Institute-
AİCUSBED 6/2 Ekim/October 2020 / Ağrı

ISSN: 2149-3006

e-ISSN: 2149-4053

Makale Türü- <i>Article Types</i> :	Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi- <i>Received Date</i> :	07.05.2020
Kabul Tarihi- <i>Accepted Date</i> :	17.06.2020
Sayfa- <i>Pages</i> : 1-19	 https://doi.org/10.31463/aicusbed.733962

<http://dergipark.gov.tr/aicusbed>

This article was checked by

 iThenticate

SANAYİ'DE MEKÂNSAL DÖNÜŞÜMLER İZMİR ÖRNEĞİ¹

Spatial Development And Cluster Analysis of The Industry In Izmir

Prof. Dr. Çiğdem ÜNAL

Öz

Ülkemizdeki en büyük 500 sanayi kuruluşunun %10'una, Ege Bölgesi'ndeki sanayi kuruluşlarının yaklaşık yarısına sahip olan İzmir, sanayi yatırımları açısından önemli bir yere sahiptir. Yerleşme merkezinin çevresinde var olan zengin tarım alanlarının varlığıyla birlikte, elverişli olan ulaşım şartları, İzmir'in canlı bir ticaret merkezi olmasına neden olmuştur. Osmanlı Dönemi'nde önemli bir ticaret ve sanayi şehri olan İzmir'in sanayileşme tarihi oldukça eskidir. Günümüzdeki görüntüyü oluşturan mekânsal örgütlenme, 1930'lu yıllarda yapılan sanayi yatırımlarıyla başlamıştır. Alsancak Limanı çevresinde yoğunluk kazanan sanayileşme, zamanla Halkapınar, Kemeraltı, Şehitler gibi alanlarda yeni sanayi merkezlerinin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Sanayinin yapısal değişimi ile birlikte gelişen yeni sanayi odakları, bölgenin dinamiklerini de şekillendirmiştir. Bugün kuzey, güney ve doğu ilçelerine doğru ilerleyen üç büyük kuşak, İzmir sanayisinin mekânsal gelişiminin sonucudur. İzmir'de gerçekleşen mekânsal değişim-dönüşüm sürecinin sanayi sektöründeki yansımaları; sanayi alanlarının merkez dışına yönlendirilerek, diğer coğrafi etkenlerin yönetiminde, ana ulaşım koridorları boyunca yeniden örgütlenmesi biçiminde olmuştur. Kümeleşme eğilimlerinin belirlenmesinde "imalat sanayi işletmelerinin sayısı" belirleyici değişken olarak kullanılmıştır. Kuzey yönüne doğru ilerleyen sanayi kuşağında, kimya, demir çelik, plastik, makine imalatı ön plana çıkarken; güneye ilerleyen kuşakta gıda imalatı, doğuya doğru ilerleyen kuşakta ise makine parçaları ve çeşitli yan sanayi imalatının ön planda olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: İzmir, sanayi, mekânsal gelişim, kümelenme analizi

Abstract

Izmir, which has 10% of the 500 largest industrial enterprises in our country and approximately half of the industrial establishments in the Aegean Region; has an important place in terms of industrial investments. With the presence of the rich-fertile agricultural areas around the settlement center, the convenient transportation conditions caused Izmir to become a active trade center. The industrialization of İzmir, which is an important trade and industrial city in the Ottoman period, is quite old. The spatial organization that constitutes the present day started with the industrial investments made in the 1930s. Industrialization, which gained intensity around

¹ I. İstanbul Uluslararası Coğrafya Kongresinde bildiri olarak sunulmuştur

Alsancak Port, was influential in the emergence of new industrial centers in areas such as Halkapınar, Kemeraltı and Şehitler. With the structural change of industry, the new industrial focuses have shaped the dynamics of the region. Today, the three big generations of the north, south and east districts are the result of the spatial development of the İzmir industry. Reflections of spatial change-transformation process in the industrial sector in İzmir; and the reorganization of the industrial areas through the main transport corridors in the management of other geographical factors. ‘‘The number of manufacturing industry enterprises’’ was used as the determining variable in the determination of cluster trends. In the industrial belt advancing in the north direction, while the chemical, iron and steel, plastic and machinery manufacturing are at the forefront; Food production in the region moving south, in the region moving towards the east, manufacturing of machine parts and various sub-industry is at the forefront.

Key words: İzmir, industry, spatial development, cluster analysis

Giriş

Bir bölgede yapılan sanayi yatırımlarının özellikle organize sanayi bölgeleri şeklinde örgütlenmesi; sanayileşme ve kentleşme bağlamında da bazı değişimlerin yaşanmasına neden olabilir. Zira OSB sadece yakın çevrelerinde değil, daha geniş bölgelerde de çekim merkezleri olmakta, sundukları istihdam potansiyelleri ile çevresindeki yerleşmelerde de yeni bir mekânsal gelişime sebep olabilmektedir. Şehirlerin büyümesiyle belirli bir örgütlenmeye gitmek zorunda kalan bu faaliyet alanları, aynı zamanda yerel dinamikleri de şekillendirmektedir.

Osmanlı Dönemi’nde İstanbul gibi İzmir de; İmparatorluğun önemli sanayi merkezlerinden biri konumundaydı. XIV ve XV. yüzyılda küçük çaplı imalat ve tamirat üzerinde yoğunlaşan faaliyetler sonraları, tarımsal ürünleri temel girdi olarak kullanan, çok sayıda insanın çalıştığı fakat cinsi ve hacmi imkân vermediği için ihtisaslaşıp örgütlenemeyen, sınırlı seviyedeki ileri üretim teknolojisine dayanan bir sanayi yapısı özelliğine sahipti. Bütün bu kısıtlamalara rağmen İzmir, bu dönemde Avrupa’nın önemli ticaret merkezlerinden birisidir (Baran, 2003:2). XVIII. yüzyılda Fransızlar tarafından kurulan ilk basma fabrikası, bu dönemde yaşanan önemli bir sanayileşme hamlesi olmuştur. Daha sonra takip eden yeni dokuma, iplik ve hatta kurulan bir kâğıt fabrikasıyla bu gelişim devam etmiştir. Çok uzun ömürlü olmayan kâğıt fabrikasının kapanmasına rağmen; tekstil, gıda ve metal sanayinde yeni fabrikalar ortaya çıkmıştır. Ancak gümrüklerin yüksek olması nedeniyle yerli sanayi çok fazla gelişemediği ve 1850’den sonra, Avrupa sanayi ürünleri pazara hâkim olduğu görülmektedir (EBSO, 1995).

Foto 1. On dokuzuncu yüzyılda kurulan depo ve üretim tesisleri ile başlayan Liman Arkası Bölgesi İzmir'in ilk sanayi bölgesi olarak kurulmuş, yakın zamana kadar işlevini sürdürmüştür. Günümüzde bu alanda on dokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başına ait büyük ölçekli sanayi tesisleri halen ayaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında sanayi faaliyetlerine belirli yatırımlar yapılmışsa da, gelişmelerin sınırlı olduğu söylemek çok yanlış olmaz. İzmir İktisat Kongresi'nin 1923 yılında İzmir'de yapılması, bölge için belli bir önemi ortaya çıkarmışsa da; sanayi yapısının değişmesinde etkili olamamıştır. Zaten ülkemizde önemli sayılabilecek sanayileşme faaliyetleri özellikle 1950'li yıllardan sonra, bazı büyük kentlerde önemli bir ekonomik faaliyet olarak ortaya çıkmakla birlikte aynı zamanda bu kentlerin mekânsal gelişiminde de önemli belirleyici bir etken görevini görmüştür. Günümüzde daha çok konuşulmaya başlanan kentleşme ekonomileri, ağırlıklı olarak çeşitli sanayi kollarını içerir ve büyük kentsel alanlarda belirleyici bir dönüşümü de ortaya koyar. Kentleşme ekonomileri, aynı mekânsal alanda birçok ürün için uzmanlaşma sağladığı gibi endüstriler arasında ekonomik faaliyetlerin koordinasyon maliyetinin azaltılması yönünde de önemli katkılarda bulunmaktadır (Seyfeddinoğlu ve Ayoğlu, 2007: 172-174). Yerelleşme ekonomisinde benzer firmaların coğrafi mekânda yakınlığı sağlamaları düşüncesi firmaların coğrafi mekânda belirli yerlerde yoğunlaşması bağlamında değerlendirilmelidir. Aynı şekilde kentleşme ekonomileri de

farklı sanayi kollarının belirli bir coğrafyada yığılmasını ele almakta ve mekânsal yoğunlaşma olgusunu tek bir sanayi kolu için değil birden fazla sanayi kolu ile ilişkili olarak değerlendirmektedir.

Ekonomik coğrafya yaklaşımı ile mekânsal yoğunlaşma arasında da doğrudan bir ilişki söz konusudur. Ekonomik faaliyetlerin neden bazı yerlerde ya da kentlerde yığıldığı problemi merkezci (yığılma) ve merkezkaç (dağılma) kuvvetlerinin karşılıklı ilişkisiyle açıklanmaktadır. Herhangi bir ekonomik faaliyet belirli bir yeri seçmekte ve bu belirli yerlerde coğrafi örgütlenmeler oluşmaktadır. Buradan hareketle ekonomik coğrafya teorik modeller yardımıyla bu tür mekânsal ilişkileri ekonomi perspektifinden açıklamaya çalışan bir uzmanlık alanı olarak dikkat çekmektedir. Kısaca ekonomik coğrafya, ekonomik faaliyetlerin neden bazı bölgelerde yoğunlaştığı sorusuna cevap aramaktadır. Dolayısıyla ekonomik coğrafya yaklaşımının (ve buna bağlı olarak yeni ekonomik coğrafya anlayışının) en temel problemi ekonomik faaliyetlerin mekânsal yoğunlaşmasını araştırması ve bu mekânsal yoğunlaşmanın nedenlerini ve sonuçlarını incelemesidir (Tiryaki, 2015: 10).

Küresel ekonomik ilişkilerin birer sonucu olarak beliren “*bölgeselleşme*” eğilimleri sanayinin küresel ölçekte yeniden mekânsal dağılımını sağlarken; sanayideki yapısal dönüşümün de yeni yer seçimi eğilimleri yarattığı gözlenmektedir. Sanayi üretimindeki coğrafi kaymalar, ekonomik coğrafya literatüründe sanayi faaliyetlerini yeni kuramsal yaklaşımlarla ele almayı ve sanayi faaliyetlerindeki mekânsal süreçleri yeni kavramlaştırmalarla açıklamayı zorunlu hale getirmiştir. Bu çerçevede “*sanayi kümelenmesi* (industrial cluster), yeni ekonomik coğrafya literatüründe küresel ve bölgesel ölçekte sanayi faaliyetlerinin coğrafi boyutunu açıklayan temel kavramlardan biridir (Kaygalak, 2013: 70-71). Porter’e göre; “küreselleşmeyle birlikte kümelenmenin eski nedenleri önemini yitirdiği takdirde, giderek daha karmaşık, bilgiye dayalı ve dinamik bir ekonomide kümelenmelerin rekabet üzerindeki yeni etkileri önem kazanmaya başlayacaktır”. Yine Porter, sanayideki kümelenmeyi “birbiriyle ilgili sanayi kollarındaki firmaların, şirketlerin, uzmanlaşmış tedarikçilerin, hizmet sağlayıcılarının işbirliği içinde rekabet ettikleri ortak kuruluşların coğrafi olarak bir araya toplanması” şeklinde açıklamıştır (Porter, 2000;15).

Sanayi üretiminde beliren yeni yapısal dönüşümler aynı zamanda, sanayinin yeni yer seçimi eğilimlerini de belirlediği için; son yıllarda başta ekonomik coğrafya olmak üzere başka birçok alanlarda da kümelenme çalışmaları önem kazanmaktadır. Bu çalışmada, İzmir’de sanayinin

mekânsal gelişim süreci ele alınmış ve süreç sonrasında ortaya çıkan sanayi kuşakları tespit edilmiştir. Sahada yapılan gözlemler ve görüşmelere bağlı olarak; sanayi kuşakları boyunca ortaya çıkan sanayi kümelenmeleri ve bu alanlardaki ürün yoğunlaşmalarının tespiti yapılmıştır. İşletme sayısı dikkate alınarak, kümeleşmeyi sağlamada hâkim olan imalatın türü tespit edilmiş ve sahadaki yoğunlaşmanın nedenleri üzerinde durulmuştur. Ekonomik coğrafya yaklaşımı çerçevesinde çizilen haritalarda sanayinin mekânsal gelişimi, hâkim ürün türleri ve OSB’ler gösterilmiştir.

İzmir’de sanayinin mekânsal gelişimi

Türkiye’nin en büyük liman şehirlerinden biri olan İzmir aynı zamanda en önemli ticaret ve sanayi şehri olma özelliğine de sahiptir. XVI. yüzyıla kadar ticari yönden çok zayıf olan İzmir şehri ve Limanı, 1581 yılında İngiltere Kraliçesi Elizabeth ile Osmanlı Sultanı III. Murat arasında yapılan bir antlaşma sonunda gelişmeye başlamıştır. Bu antlaşmaya göre Osmanlı ile İngiliz arasındaki deniz ticareti “Levant” adlı bir şirket tarafından yürütülecektir. Bu şirket, Osmanlı sınırlarında ticari merkez olarak üç yer belirlemiştir bunların içinde (İstanbul, Halep) İzmir de yer almaktadır. Şirket bu üç şehirde fabrikalar, ticari işletmeler kurabilir ve tüccarlar buralarda yaşayabilirdi (Baran, 2003: 2). İzmir’in belirlenen bu üç şehirden biri olmasında, şüphesiz sahip olduğu coğrafi konum, korunaklı bir limanın olması ve çevresindeki verimli tarım arazilerinin varlığı da etkili olmuştur. Zaten bu tarihlerden itibaren İzmir aynı zamanda ticari kervan yollarının da son duraklarından biri olarak; ticaretteki önemini giderek artırmıştır. Ticaretin gelişmesiyle birlikte kent merkezinde fabrikaların sayısı da artmaya başlamıştır. 1915 yılı sanayi verilerine göre, İzmir şehri ve çevresinde 62 adet sanayi işletmesi bulunmaktaydı. Bu işletmelerin payı İmparatorluk genelinde yaklaşık %22’lik bir orana sahiptir (Ünal, 2010: 25). İşletmelerin özellikle gıda sektöründe yoğunlaştığı, bunu ağaç, dokuma ve kimya sanayi imalatını takip ettiği görülmektedir (DİE, 1997: 13). Ancak bu araştırmada; İzmir sanayisinin Cumhuriyet Dönemindeki mekânsal gelişimi esas alındığı için bu döneme ait gelişime yer verilmemiştir.

İzmir’de 1950’lere kadar sanayi yer seçiminde daha çok şehrin merkez eksenini tercih edilmiştir. Merkezde ve öncelikle liman çevresinde ortaya çıkan sanayi alanları, 1950’li yıllardan itibaren Bornova, Gazimir, Çiğli ve Buca’da gelişmeye başlamış ve yeni sanayi bölgeleri oluşmaya başlamıştır. Şehir merkezi ve liman dışında, ilçelerde ortaya çıkan bu yeni sanayi odaklarının genellikle ulaşım güzergâhları boyunca oldukları görülmektedir. Başlangıçta yerleşme alanlarından uzakta oluşturulan bu

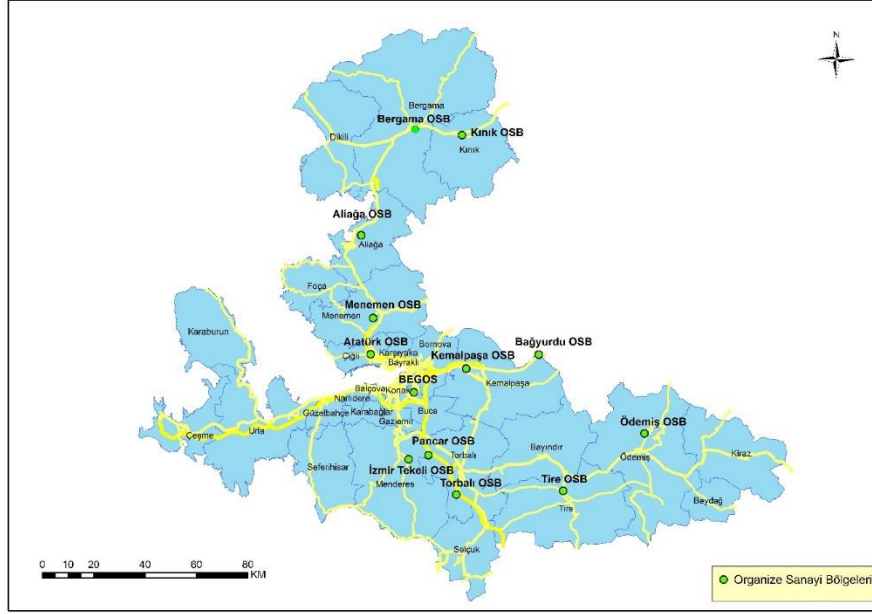
alanların birçoğunun, günümüzde her iki yönlü gelişmenin sonucunda; yerleşmelerin içlerine kadar sokuldukları dikkat çekmektedir. 1950’li yıllarda İzmir’de faaliyete geçen ilk sanayi sitesi, 1965’te kurulan merkezde kurulan Halkapınar 1. Sanayi Sitesidir. Başlangıçta tek merkezli olarak belirlenen İzmir merkez eksenli ve bunun periferi (hinterlandı) sanayi ve ticaret sektörü yapısı ile desteklenmesi öngörüsü, ana karayolu arterlerinin geçtiği yerleşim bölgelerinde çok hızlı gelişmeler göstermesine neden olmuştur (İTO, 2002:1).

Tablo 1. İzmir’de Organize Sanayi Bölgeleri

Kuruluş tarihi	OSB	Kuruluş tarihi	OSB	Kuruluş tarihi	OSB
1976	İAOSB	1999	İzmir Pancar OSB	2006	Ödemiş OSB
1993	Tire OSB	2002	İTOB	2008	Bağyurdu OSB
1997	Kınık OSB	2002	Buca Ege OSB	2011	Kemalpaşa OSB
1997	Bergama OSB	2004	Torbalı OSB		
1997	Aliağa OSB	2004	Menemen OSB		

Kaynak: Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Verileri

Merkez dışındaki çevre bölgelerdeki sanayi gelişimi, merkezi ve yerel yönetim kararları ile yerleşim merkezlerinden kopuk ve genel olarak önemli ulaşım aksları boyunca yer seçmiştir. Önceleri tek işletme ölçeğinde kurulan işletmeler; zamanla bir araya gelerek yoğunlaşmaya neden olmuş, bu durum sonuçta daha büyük sanayi alanlarının oluşturulmasını zorunlu hale getirmiştir. Yeni sanayi bölgeleri özellikle merkez ilçeler ile güçlü ulaşım bağlantıları olan Aliağa, Kemalpaşa ve Torbalı akslarında ortaya çıkmıştır. Bugün sanayi kuruluşları özellikle üç aks boyunca gelişim göstermiş ve bu akslar içinde OSBler ve Serbest Bölgeler de yer almıştır (Şekil 1). Bunlar; Pınarbaşı-Işıkkent-Kemalpaşa aksı, Çiğli-Menemen aksı ve Karabağlar-Torbalı-Menderes sanayi akslarıdır. İzmir kenti çeperlerinde gelişen sanayi alanlarının organize olmuş bir alanda toplanmaları için çok sayıda OSB alanı ayrılmıştır (Eceral ve Çiftçi, 2018: 397).

Şekil 1. İzmir’de Organize Sanayi Bölgeleri

Merkezi Sanayi Alanı

XIX. yüzyılda kurulan depo ve üretim tesisleri ile başlayan Liman Arkası Bölgesi İzmir’in ilk sanayi bölgesi olarak kurulmuş, yakın zamana kadar işlevini sürdürmüştür. Günümüzde bu alanda XIX. Yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başına ait büyük ölçekli sanayi tesisleri halen ayaktaadır. Bu dönemlerde önemli üretim merkezleri olan bu fabrikalardan, Havagazı Fabrikası (Foto 2), Elektrik Fabrikası, Şark Sanayi ve Sümerbank Basma Fabrikası sanayi kültür mirasına dâhil edilebilecek önemli eserlerdir. Cumhuriyet’in ilk yıllarında bu alanda yağ, sabun, un ve çimento gibi fabrikaların sayılarında bir artış ortaya çıkmıştır. Pamuk dokuma ve boya fabrikaları gibi işletmelerin çevresel etkilerinin fazla olması bu tür fabrikaların bugün Basmahane adı verilen semtte, limandan daha içeride yoğunluk kazanmalarına neden olmuştur. 1922 yılında meydana gelen büyük İzmir yangını, İzmir’in mekânsal örgütlenme sürecinin yeniden ele alınmasında önemli bir faktör olmuştur. Yangınla birlikte özellikle kentin prestijli bölgesini oluşturan kıyı kesimi büyük oranda yok olmuş, alanda yer alan ve çoğu yabancı sermayeye ait yatırımlarda yangınla birlikte ortadan kalkmıştır. 1925 yılında hazırlanan Danger sanayi planında Halkapınar çevresi, Meles Çayı’nın körfeze ulaştığı yer ile Alsancak Limanı ile gaz ve havagazı fabrikalarının güneyinde yer alan bölge sanayi

tesislerinin yer seçeceği alanlar olarak tasarlanmıştır. Kereste fabrikalarının limanın güney kıyı şeridinde yer alan Çankaya'ya taşınması öngörülmüştür. Danger planı bugünkü kent dokusunun oluşumunda çok önemli bir plan olarak karşımıza çıkmaktadır (Karataş, 2006: 196).

Foto 2. Havagazı fabrikasının yapımına 1862 yılında başlanmıştır. 1955 yılında kapatılan fabrika binalarının büyük bir bölümü günümüze ulaşamamıştır. Son olarak Eshot ve İzulaş tarafından kullanılan fabrika binası koruma kurulundan gerekli izinler alındıktan sonra yenileme çalışmaları başlamıştır².

1950'li yıllara gelinceye kadar bu alanlarda dokuma, gıda, ağaç ve mobilya, zirai aletlerin parçaları gibi küçük makine ve araç gereçlerin üretimini yapan sanayi dallarının geliştiği görülür. Alsancak Limanı'nın 1950'li yıllarda yeniden planlanmasıyla limanın güneyinde, başka yeni sanayi alanları da ortaya çıkmıştı. Sanayi alanlarının merkezden çevre ilçelere sıçraması da yine bu dönemde başlamıştır. Başlangıçta, Alsancak Limanı'nın büyük bir ticaret limanına dönüşmesi sürecinin hızlandırılması, Liman'ın güneyindeki endüstri tesislerinin korunma kararının alınmasıyla, sanayi alanının yeni gelişim yönünün Halkapınar ve Salhane yönünde olması planlanmıştır (Çıkış, 2009: 11). Böylece günümüzdeki merkezi İzmir sanayi dokusunun iskeleti ortaya çıkmıştır. Sadece Liman'ın güney kıyıları değil kuzey kıyıları boyunca da ilerleyen sanayi işletmeleriyle; Halkapınar,

² Çıkış, Ş. (2009). Endüstriyel Bir Miras Alanında Dönüşüm: İzmir Liman Arkası Bölgesi. Ege Mimarlık Dergisi, Temmuz sayısı

Alsancak, Salhane ve Turan'a kadar uzanan kıyı şeridi endüstri bölgesi olarak faaliyetlerine devam etmektedir. Kentleşme hızına paralel olarak artan sanayi tesisleri bu alanı kentsel büyüme açısından bir çekim noktası haline dönüştürmüştür. Bu dönemin en önemli olgularından birisi de gecekonduların giderek artması olmuştur (Karataş, 2006: 199).

Merkezi sanayi alanı olarak belirlenen bu kuşakta; sanayileşmenin mekânsal gelişimi limandan içerilere doğru halkalar şeklindedir. Limanın hemen çevresini oluşturan ve günümüzde sanayi işletmelerinin çoğunlukla ortadan kalktığı birinci halka gelişim dinamiğini kaybetmiştir. Birinci halkaya çeviren ikinci halka ise; ana limanın art bölgesinden özellikle kuzey kıyı kuşağı boyunca gelişim göstermiş ve dinamikliğini nispeten koruyan bir özelliğe sahiptir. Bayraklı, Buca, Karabağlar, Bornova Sanayi Bölgeleri merkezden çevreye genişleyen bu halkalar içerisinde yer almaktadır.

Foto 3. Halkapınar'da bulunan eski tarihi un fabrikası bugün, Fabrikasyon Laboratuvarı (FabLab) yani kişisel fabrika ortamı sağlayan küçük ölçekli ve insanların özgürce üretim yaptıkları yaratıcılık atölyelerine dönüştürülmüştür.

Şekil 2. Cumhuriyet'in ilk yıllarında İzmir'de gelişen merkezi sanayi alanı

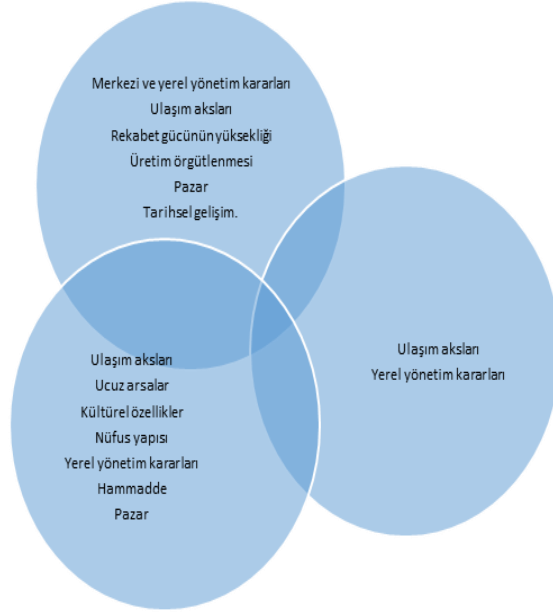
Cumhuriyetin ilk yıllarında İzmir'in merkezi sayılan Alsancak Limanı ve yakın çevresinde yer alan bu sanayi alanları, günümüzde küçük sanayi siteleri şeklinde neredeyse şehrin her tarafında bir dağılım göstermektedirler. Özellikle Bornova'da yoğunluk kazanan küçük sanayi sitelerinde, çoğunlukla oto sanayi tamirhaneleri, küçük makine parça ve ekipmanlarının imalatının yoğunluk kazandığı görülür. Doğu sanayi kuşağının başlangıç güzergâhında yer alan bu sanayi sitelerinin bir bölümünün daha doğuya, Kemalpaşa İlçesi'ne taşınması konusunda çalışmalar devam etmektedir. Limanın güneyinde Karabağlar'da yer alan sanayi sitelerinde mobilya ve metal sanayi imalatı yoğunluk kazanmıştır. Küçük sanayi sitelerinde her ne kadar belirli ürünlerin imalatında bir kümelenme göze çarpsa da; bu sitelerde gıda ve tekstil imalatı da yaygındır. Zaten 1960'lı yıllara kadar gelişen sanayi sektörleri pamuklu ve yünlü dokuma sanayi olmak üzere zeytinyağı, bitkisel yağlar, gıda, inşaat malzemesi olmuştur. 1970'li yıllarda ise metal, kimya, makine, madeni eşya, otomotiv yan sanayi, ziraat aletleri ve elektrikli makine sanayi sektörlerinde yatırımlar dikkati çekmektedir.

Kuzey yönlü sanayi kuşağı

1970'li yılların sonuna doğru, İzmir'de sanayi kuruluşları kent içinden çıkarak, oluşan yeni sanayi aksları doğrultusunda toplanmaya başlamıştır. Anakent dış sınırına yakın konumda kurulmuş olan OSB ve sanayi siteleri bu toplanmada belirleyici rol oynamıştır. Nitekim Karadağ'ın 2000 yılında yaptığı araştırmada; anket uyguladığı sanayi kuruluşlarının %38,7'sinin kent merkezine 10-20 km uzaklıkta, %42,9'unun 20-30 km uzaklıkta olduğunu tespit edilmiştir (Karadağ, 2000:182).

Kuzey yönünde gelişimini sürdüren sanayi aksı içerisinde Çiğli, Menemen, Aliğa. Bergama ve Kınık OSB yer almaktadır. İzmir-Çanakkale kara yolu güzergâhı boyunca ilerleyen ve gelişen sanayi bölgesinin mekânsal gelişiminde etkili olan çeşitli faktörler vardır. 1976 yılında İzmir sanayi merkez alanı hinterlandına yakın olan Çiğli İlçesinde İzmir Atatürk Organize Sanayi Bölgesi'nin kurulmasıyla bu yönlü aksın başlangıç temelleri de atılmıştır. Yaklaşık 700 hektarlık bir alan üzerinde projelendirilen Bölgenin çevre yolu ile havalimanı, otopark, liman ve şehir merkezine bağlantısı oldukça kolaydır. Firmaların %10'nun yabancı sermayeli olduğu ve 580 firmanın bulunduğu OSB'de yaklaşık 40 bin kişiye istihdam sağlanmaktadır (<https://www.iaosb.org.tr> ve saha araştırmaları).

Menemen OSB her ne kadar 2004 yılında faaliyete geçmişse de; 1988 yılında Menemen'e bağlı Maltepe Köyü yolu üzerinde bulunan Organize Deri Sanayi Bölgesi, 200 hektar alan üzerinde kurulmuştur. Yaklaşık 920 hektar alanda, Menemen Gökova mevkiinde kurulan Menemen Plastik İhtisas Organize Sanayi Bölgesi ise Türkiye'nin tek plastik ihtisas sanayi bölgesi olması nedeniyle oldukça önemlidir (<https://www.impiosb.org.tr/>).

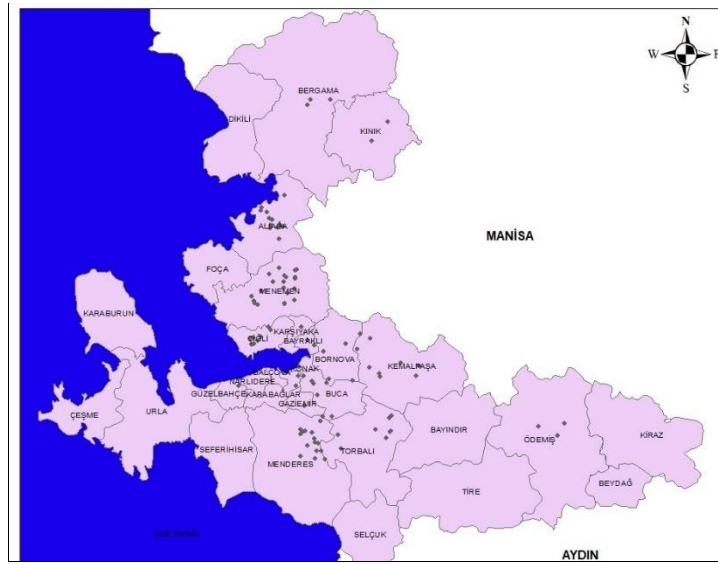
Şekil 3. İzmir’de sanayinin kuzey-güney ve doğu yönlü mekânsal gelişiminde etkili olan nedenler

Bu sanayi kuşağında yoğunlaşmanın olduğu üçüncü sanayi alanı, Aliağa ilçesinde yer almaktadır. Aliağa Organize Sanayi Bölgesinin temelleri her ne kadar 1997 yıllarına dayansa da; Türkiye’de 1960’lı yılların başında planlı kalkınma dönemine girilmesi ve 1965 yılında Aliağa’nın İzmir’in sanayi alt bölgesi olarak planlanmasıyla, bu sahada sanayileşme hızlı bir gelişim sürecine girmiştir. 1997 yılında henüz tam anlamıyla alt yapıları tamamlanmamış ve tam kapasiteyle üretime geçmemiş olan; Bergama ve Kınık OSB kurulmuştur.

Sanayi faaliyetlerinin İzmir’de önemli olmasının çeşitli nedenleri vardır. Bunlar; geniş bir hinterlandının olması, liman kenti olması, önemli ulaşım aksları üzerinde yer alması, çevresinde verimli ve ürün çeşitliliğine sahip tarım alanlarının bulunması gibi. Ancak bütün bu ana faktörlerin dışında, özellikle belirli kuşaklar boyunca yeni sanayi alanlarının ortaya çıkması ve yoğunlaşmasını sağlayan başka faktörlerin de etkisini göz ardı etmemek gerekir. Kuzey yönünde gelişen sanayi kuşağının ortaya çıkmasında; Merkezi ve Yerel Yönetim kararları, ulaşım aksları, rekabet gücü yüksek olan sanayilerin kurulması, üretim örgütlenmesinin çok iyi olması, pazar imkânları ve tarihsel gelişimin etkileri büyüktür (Şekil 3).

Güney yönlü sanayi kuşağı

Bu yönde gelişen sanayi kuşağı içerisinde; Menderes, Torbalı, Tire ve Ödemiş OSB yer almaktadır. İlk ortaya çıkan sanayi kuşağı kuzey yönlü olduğu için bu alanda kurulan OSB'nin kuruluş tarihi çoğunlukla 1990'lı yıllarda olurken; Güney kuşağında kurulanların ise genellikle 2000'li yıllarda olduğu görülmektedir. İTOB Menderes 2002 yılında, Torbalı 2004'te, Ödemiş 2006'da kurulmuştur. Tire OSB ise daha eski olup 1993 yılında faaliyete geçmiştir. İzmir-Aydın karayolu boyunca gelişme gösteren bu sanayi alanının ortaya çıkmasında hava alanına yakınlık ve ucuz arsa fiyatlarının da etkisini göz ardı etmemek gerekir. Güney yönünde gelişen bu sanayi kuşağının belirgin bir görünüm kazanmasında önce yine bu kuşak üzerinde değerlendirebileceğimiz Torbalı ve Tire'de küçük sanayi alanları oluşmuştur. İzmir-Aydın demiryolu hattında; İzmir-Torbalı hattının 1860 yılında, Torbalı-Tire hattının 1883 yılında açılması (Akbulut, 2010: 107), üretim ve ticaretin artmasına neden olmuştur. Çevredeki verimli tarımsal alanların varlığı, özellikle gıda sanayisinin gelişmesinde etkili olmuştur. Güney yönlü ilerleyen bu sanayi kuşağı, Küçük Menderes Havzası boyunca doğruya doğru belli sıçramalarla gelişimine devam etmektedir (Şekil 4).

Şekil 4. İzmir'de sanayinin kuşaklar halinde gelişim yönleri

Doğu yönlü sanayi kuşağı

İzmir-Ankara kara yolu boyunca doğuya doğru ilerleyen sanayi alanları kuşağını oluşturmaktadır. Bu kuşağın ortaya çıkmasında ulaşım ve yerel yönetimlerin etkisi ön plandadır. Gelişen ulaşım olanakları ile 1950'li yıllarda Ankara yolundaki ucuz arsalarla kurulan firmalardan üretiminin niteliğini değiştirenlerin zaman içinde bu aksta oluşan işlevsel yoğunlaşmalar, artan yer seçim maliyetleri ve kentsel dokunun yayılması nedeniyle ikinci bir sıçrama yaparak Kemalpaşa'ya doğru yönelmişlerdir. Özellikle metropoliten merkezden metropoliten alan içindeki bu sanayi bölgelerine doğru bir yer değiştirme şeklinde ortaya çıkan gelişimde, merkezin yakın çevresinde, yeni kurulan küçük ve orta ölçekli firmalar yaygındır (Özatağan ve Güvenç, 2012: 176).

İzmir'de sanayileşmeyle birlikte mekânsal gelişiminde yaşanan değişimler; kentsel dönüşüm sürecinin önemli dinamiklerinden birisini de oluşturmuştur. Sanayinin mekânsal organizasyonu hem anakent hem de bölgesel düzeyde gelişme göstermişlerdir. Merkez dışında, çevre yakınındaki ikincil kent merkezlerine kayarak, bu yerleşmelerde istihdamla birlikte nüfus artışını da sağlamışlardır. Özellikle 2000'li yıllarda metropoliten alandan belirli yönlere doğru kuşaklar halinde ortaya çıkan bu gelişim; sanayi kümeleri hatta sanayi odaklarının³ oluşmasına neden olmuştur. Bu sanayi kuşaklarını ortaya çıkması kuzey ve güney aksında daha çok yeni firmaların kurulmasıyla kendini gösterirken; doğu aksında özellikle merkezde yer alan firmaların yer değiştirmesiyle şekillenmiştir.

Sanayi kuşaklarının toplandığı bu alanlar bugün yoğun konut yerleşimine de sahne olmaktadır. Kentin yeni gelişen konut alanlarının da bu alanlara yakınlığı kentsel genişleme ve sanayi kuruluşları ilişkisini doğrulamaktadır (Karadağ, 2000:175).

Sanayi kuşaklarındaki kümelenmeler

Sanayide kümelenmenin “birbiriyle ilgili sanayi kollarındaki firmaların, şirketlerin, uzmanlaşmış tedarikçilerin, hizmet sağlayıcılarının işbirliği içinde rekabet ettikleri ortak kuruluşların coğrafi olarak bir araya toplanması” şeklinde ifade edilebileceğini daha önce açıklanmıştı. Araştırmanın bu bölümünü oluşturan verilerde firmaların sayısı dikkate alınmıştır.

³ Sanayi odakları belirli konularda uzmanlaşmış, üretim ilişkilerinin birbiri ile yoğun olduğu özel ürün türlerine yönelik olan sanayilerin sağladığı ivme ile gelişen mekânsal birimler olarak tanımlanır

Kuzey yönlü sanayi kuşağındaki kümelenmeler

İzmir Limanının kuzeyinde yer alan ve Çiğli İlçesinden başlatılan bu kuşağın başlangıç durağında, aynı zamanda İzmir’in en büyük Organize Sanayi Bölgesi olan İAOSB yer almaktadır. Bu sanayi bölgesinde başta makine, metal döküm, kauçuk ve plastik imalatı olmak üzere; gıda ve içecek, tekstil ve giyim, kimyasal maddeler, elektrikli teçhizat imalatı yoğunluk kazanmıştır. Sanayi kolları açısından karma kümelenmenin dikkati çektiği bu bölgede 600’e yakın firma faaliyetini sürdürmektedir.

Bu kuşak üzerinde yer alan ikinci yoğunlaşma Menemen ilçesindedir (Şekil 4). İzmir’de bulunan iki Serbest Bölge ve Teknoloji Geliştirme Bölgesinden birisi burada yer alır. Bölge Türkiye’deki deri üreticilerinin bir araya gelerek toplam 138 ortaklı olarak 1998 yılında kurulan dünyanın ilk deri ağırlıklı serbest bölgesi olma özelliğini taşımaktadır. Yatırımları halen devam eden Menemen Plastik İhtisas Organize Sanayi Bölgesi’nde plastik ve kimyasal ürünlerin yoğunlaştığı görülmektedir. Bu sahada yer alan küçük sanayi sitelerinde ise çeşitli makine ve gıda üretimleri de küçük çapta gelişimlerini sürdürmektedir.

Aliağa Sanayi Bölgesi bu kuşakta yer alan en önemli kümelenmelerden birisidir. PETKİM ve TÜPRAŞ’ın burada yer alması; sahayı sadece Ege Bölgesinin değil Türkiye’nin en önemli Petro Kimya ve diğer çeşitli petrol ürünleri üretimde önemli bir noktaya taşımıştır (Ünal, 2019: 182). Ayrıca Gemi Geri Dönüşüm Sanayi, demir çelik üretimi açısından önemlidir. Türkiye’deki tek Kimya İhtisas Organize Sanayi Bölgesi ALOSBI aynı zamanda oldukça modern bir alt yapıya sahiptir. Bu sanayi bölgesinde kimya sanayi, metal ve döküm sanayisinde yoğunlaşmalar görülmektedir. Kısacası Aliağa’da ihtisaslaşmış bir sanayi limanı ile birlikte yatırım ve ara mallarının üretimini amaçlayan büyük ölçekli bir sanayi kümelenme alanı ortaya çıkmıştır.

Kuzey yönlü sanayi kuşağının en kuzey uç noktalarında yer alan Bergama ve Kınık Organize Sanayi Bölgeleri henüz tam anlamıyla alt yapısını tamamlayamamış ve faaliyete geçememiştir. Genellikle gıda ve tekstil üretiminde yoğunlaşmalar vardır. Ancak Bergama Organize Sanayi Bölgesi (BOSBI), yerli ve yenilenebilir enerji konusunda faaliyet gösteren firmaların kümelenildiği bir bölge olmak için birtakım yatırımlar yapmaktadır.

Güney yönlü sanayi kuşağındaki kümelenmeler

Güney yönlü kuşak içerisinde yoğunlaşmanın en fazla olduğu Menderes Sanayi Bölgesi’nde, ürün çeşitliliği bakımından başta gıda, kimya olmak üzere makine ve metal sanayilerin kümelendikleri görülmektedir.

Torbalı'da otomotiv, kimya ve gıda sanayilerinin; Tire'de ise gıda, makine, plastik ve tekstil sanayilerinde yoğunlaşmalar dikkati çekmektedir (Şekil 4).

İzmir'in ikinci serbest bölgesi olan *Ege Serbest Bölgesi*, bu kuşakta, Gaziemir ilçesinde 2.2 milyon m²'lik bir alan üzerinde kurulmuştur. Bölge, Uluslararası Adnan Menderes Havalimanı'na 4, İzmir Limanı'na 12, otoyol ağlarına ise 1 kilometre mesafededir.

Doğu yönlü sanayi kuşağındaki kümelenmeler

Bornova'nın sanayi sitelerinin doğuya doğru ilerlemesiyle ortaya çıkan bu kuşak; Kemalpaşa ilçesinde Organize Sanayi Bölgesi'nin kurulmasıyla, sanayi kuşağının bu yönlü gelişimi de hızlanmıştır (Şekil 4). İzmir-Ankara kara yolu boyunca gelişimi devam eden bu alanda ilk sıralarda makine imalatı, demir çelik yan sanayi olmak üzere mermer, seramik, plastik, gıda ve kimyasal maddelerin imalatında da kümelenmeler vardır. Bornova küçük sanayi sitelerinin bu yönlü yer değiştirmeleri, İzmir'de sanayinin zamanla doğu yönünde gelişen bu sanayi aksını daha önemli hale getirecektir.

SONUÇ

İzmir'in geniş bir hinterlanda sahip olması, sanayi kuruluşlarının burada toplanmalarının en büyük nedenidir. Zengin tarım potansiyelinin varlığı, ulaşım imkânlarının elverişliliği, limanlar, kara yolu ve demir yolu ile limanlara bağlantının kolayca sağlanması sanayinin gelişimini sağlayan önemli etkenlerdir. Ayrıca kentin kendisinin büyük bir pazar olması, diğer büyük pazarlara yakınlığı, sanayi kuruluşlarını buraya çeken diğer unsurlardır.

Sanayi sektörü, 1950'li yıllardan bu yana İzmir'de temel ekonomik faaliyet olarak, kentin biçimlenmesinde belirleyici etkenlerden biri olmuştur. Başlangıçta şehrin merkezinde yer alan sanayi işletmeleri, çevre ilçelere doğru yayılma eğilimine girmiştir. Sanayi yer seçimi avantajlarına bağlı ve bölge coğrafi yapısına göre şekillenen sanayi gelişimi belirli akslar üzerinde gelişme göstermişlerdir. Önemli ulaşım aksları, yerel ve bölgesel yönetim kararları, mekânsal gelişimin en önemli belirleyicileri olmuştur. Bu sürecin ilk dönemlerinde, merkezdeki sanayi alanları, etkileşim alanlarını genişleterek yerleşme içerisinde büyümeye çalışmışlardır. Özellikle 1950'li yıllardan itibaren çevre ilçelere sıçrayan sanayileşme ile İzmir'in kuzeyi, güneyi ve hatta doğusunda yeni sanayi odaklarını oluşturmuştur. Ancak bunların iki büyük sanayi kutbunu, kuzey yönünde gelişen İzmir-İzmir ile güney yönünde gelişen İzmir-Torbalı kuşağı oluşturmaktadır

İzmir’de sanayinin mekânsal gelişiminde, sanayinin gelişmesini sağlayacak en uygun alanlar seçilerek buralara OSB kurulsa da; yerleşim merkez alanı içerisinde halen yoğun sanayi alanları olduğu görülmektedir. İzmir’de sanayinin mekânsal gelişiminde, merkezde yer alan sanayi işletmelerinin çevresindekilerle işlevsel olarak bütünleştiği, metropoliten alanın genişleyerek *bir kent bölgeye* dönüştüğü belirlenmiştir. Kent bölgeye dönüşüm sürecinde sanayinin mekânsal organizasyonunun yeniden yapılandığı ve bu süreçte bir taraftan ana kentlerin çevresinde, farklı alanlarda uzmanlaşmış yeni sanayi odakları ortaya çıkarken; diğer taraftan da geçmişte ana kent merkezinde yoğunluk kazanan sanayi işletmelerinin bir bölümünün yer değiştirerek özellikle doğu kuşağına kaydıkları görülmektedir.

Kuzey yönlü sanayi kuşağında petrokimya, çeşitli kimyasalların üretimi, makine, demir çelik sanayinde büyük firmalar yoğunlaşmayı sağlarken; güney yönünde ilerleyen sanayi kuşağında tarımsal ürünlere dayalı sanayi daha ön plandadır. Doğu yönünde ortaya çıkan sanayi kuşağında ise makine imalatı ve demir çelik yan sanayi firmaları yoğunluk kazanmıştır.

Sonuç olarak Cumhuriyet’in ilk yıllarından günümüze değin, sanayinin mekânsal gelişiminde, belirli dönemlerde hazırlanan ve hayata geçirilen kent planlarıyla; sanayi, yerleşme ve hatta gecekondu alanları planlanmış ve sanayinin şehir içindeki mekânsal gelişimi dikkatle yönlendirilmeye çalışılmıştır. Ancak günümüzde Ege Bölgesi’nin en büyük sanayi şehri olan İzmir’de kentsel yerleşim alanları ile sanayi alanlarının birlikte büyüdüğü ve iç içe yer aldığı görülmektedir. Nitekim Özatağan ve Güvenç’in 2012 yılında yaptıkları araştırmada da; İzmir’de imalat sanayinin yapısının değişim içinde olduğu, sanayi üretiminin teknoloji yoğunluğunu artırarak gerçekleştirmeye yöneldiği belirtilmiştir. Bizim burada vurgulamamız gereken önemli noktalardan birisi de; bu yeni sektörlerin büyük bölümünün dış pazarlara üretim yaptığı, son yıllarda İzmir’in katma değeri yüksek ürünlerde dış satımının arttığı ve özellikle de makina, elektrik ve elektronik sanayinin dış satımda lider sektörler konumuna geldiğinin dikkate alınmasıdır.

Türkiye’deki sanayi üretiminin yaklaşık %9,3’ünü sağlayan İzmir, 13 Organize Sanayi Bölgesi, 4 Teknoloji Geliştirme Bölgesi ve 2 Serbest Bölgesine sahiptir.

KAYNAKÇA

Kitap

- Akbulut, G., (2010). Siyasi Coğrafya Açısından Türkiye’de Demiryolu Ulaşımı. Anı Yayınları, Ankara.
- Baran, H., (2003). İzmir Ticaret Tarihi. İTO yayınları.
- Ege Bölgesi Sanayi Odası (1995). Ege Bölgesi Sanayi Odası’nın 50. Yılı. İzmir: Ege Bölgesi Sanayi Odası Yayınları, Ankara.
- Karadağ, A., (2000). Kentsel Gelişim Süreci, Çevresel Sorunlar İle İzmir. Titizler Yayınevi İzmir.
- Ünal, Ç., (2000). Türkiye’de Sanayi (Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Yapısı). Atatürk Üniversitesi Yayınları No:985, KKEF Yayınları No:127, Araştırma Serisi No:52, Erzurum.
- Ünal, Ç. (2019). Aliağa İlçesinde Sanayinin Tarihsel Gelişimi Yapısal Özellikleri ve Önemi. Gece Akademi Yayınları.
- İTO.,(2002). İzmir Stratejik Planı Kalkışa Geçiş Dönemi (1996 -2002). İzmir Ticaret Odası Yayınları.
- İZKA. (2010). İzmir Kümelenme Analizi. Yayın No. İZKA-R/2010-01

Makale

- Çıkış, Ş. (2009). “Endüstriyel Bir Miras Alanında Dönüşüm: İzmir Liman Arkası Bölgesi”. Ege Mimarlık Dergisi, Temmuz sayısı
- Eceral ve Çiftçi., (2018). “İzmir’de Yenilikçi Firma Yer Seçimlerinin Farklılaşması Üzerinden Bir Değerlendirme”. *MEGARON* 2018;13(3). S. 395-406.
- Eraydın, A., (2002). “Yeni Sanayi Odakları: Yerel Kalkınmanın Yeniden Kavramlaştırılması”. ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- Karataş, N., (2006). “Ege Bölgesi’nde Sanayi Gelişim Süreci Ve Mekânsal Yansımaları – İzmir Örneği”. Selçuk Üniv. Karaman İİBF Dergisi Sayı:11, Yıl:9
- Kaygalak, İ., (2013). “Türkiye’de Sanayi Coğrafyasında Endüstriyel Kümelenme ve Bölgesel Yoğunlaşma Eğilimi” *Beşeri Coğrafya Dergisi*, 1(1),67-81.
- Porter, Michael E., (2000). “Location, Competition, and Economic Development: Local Clusters in a Global Economy”. Volume: 14 issue: 1, page(s): 15-34 Issue published: February 1, 2000 <https://doi.org/10.1177/089124240001400105>.

Seyfeddinoğlu, Ü. ve Ayoğlu, D. (2007). “Türk İmalat Sanayisinde İllere Göre Yerleşme ve Kentleşme Ekonomilerinin Belirlenmesi”. Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi. Sayı: 43, 2007, s.163-192

Bildiri

Özatağan, G., Güvenç, M., (2012). “Kent Bölgeye Dönüşümün Dinamikleri: İzmir'de Sanayinin Mekânsal Organizasyonunda Yaşanan Değişimin Kent Bölge Oluşumuna Katkısı”. 3. Kentsel ve Bölgesel Araştırmalar Sempozyumu 6-7 Aralık 2012 Ankara

DİE. 1997. Osmanlı Sanayii 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistikleri. DİE yayınları Yayın No: 2014, Ankara
<https://osbbs.sanayi.gov.tr/citydetails.aspx?dataID=225>

İnternet Kaynakları

<https://www.iaosb.org.tr>

<https://www.impiosb.org.tr>